

SPOJRZENIE NA WSCHODNIĄ ANATOLIĘ W OKRESIE ACHEMENIDZKIM

Wschodnia Anatolia jako teren słabo poznany daje bardzo szerokie możliwości badawcze. Pozostaje kwestią otwartą, jak wyglądało osadnictwo w okresie panowania dynastii Achemenidów, których władza rozciągała się również na tereny Wschodniej Anatolii.

Nim jednak zostanie zaprezentowana sytuacja na tym obszarze, należy wyjaśnić, jaki region będzie traktowany jako Wschodnia Anatolia. Jego granice bowiem bardzo trudno jest określić. Przyjmijmy na potrzeby niniejszego artykułu, że granicami, a zarazem ramami geograficznymi będą: linia Eufratu od zachodu, dolina Araksu od północnego wschodu, południowe stoki Gór Pontyjskich od północy, Góry Tauru Armeńskiego od południa. Granicą wschodnią z kolei będą zachodnie brzegi jeziora Urmia.

Oczywiście, bardzo łatwymi do wyznaczenia były granice zachodnia, północna i południowa, gdyż tworzą je naturalne formy terenowe, jakimi są pasma górskie lub też doliny rzek. Problemem jest jednak wyznaczenie granicy wschodniej, gdyż nie można wyznaczyć jakiegokolwiek linii pozwalającej na określenie jej przebiegu. Dlatego też zdecydowano się na przyjęcie jako granicy wschodniej zachodnich brzegów jeziora Urmia. Obszary te były wcześniej częścią terenów Urartu. Państwo to w drodze podboju unicestwiło państwo Mannae, które znamy zarówno ze źródeł urartejskich, jak i asyryjskich. Z kolei Urartu zostało zajęte i zlikwidowane w wyniku podboju medyjskiego, a następnie obszary te weszły w skład Imperium Achemenidów.

Wydarzenia, które doprowadziły do wchłonięcia tych terenów przez państwo perskie, rozpoczęły się około 590 roku p.n.e. Wtedy to bowiem tereny Urartu prawdopodobnie zostały zajęte w dużej części przez Scytów. Kres ich panowania lub też plądrowania tych terenów przez nich przynosi wyprawa Kyaksaresa, który musiał zająć te obszary podczas swojej wyprawy na zachód, skierowanej przeciwko państwu lidyjskiemu. Do generalnej bitwy z Lidyjczykami doszło w roku 584 nad rzeką Halys, której współczesna nazwa brzmi Kizyl Irmak. Bitwa ta

zwana „bitwą zaćmienia słońca” nie przyniosła rozstrzygnięcia.¹ Po niej roli rozjemcy podjął się Nabuchodonozor. W wyniku jego mediacji nastąpiło zawieszenie broni, a rzeka Halys od roku 584 stała się zachodnią granicą państwa medyjskiego. Tak więc obszar całego Urartu znalazł się w granicach państwa Medów.

Niewiele wiemy o historii tych terenów pod panowanie medyjskim. Wiadomym jednak jest to, że w wyniku konfliktu pomiędzy Astiagesem a Cyrusem II, obszar ten jak i cała Media stały się częścią Imperium Achemenidów od ok. 550 roku p.n.e.

O terenach Armenii, gdyż taką właśnie nazwę tereny te będą nosiły już od owego okresu aż do podboju całego obszaru Bliskiego Wschodu przez wojska Aleksandra Wielkiego, wiemy bardzo niewiele. Jedyne źródła pisane, które bezpośrednio traktują o tych ziemiach, to inskrypcja Dariusza Wielkiego ze skały behistunskiej. To właśnie tutaj pojawia się po raz pierwszy nazwa Armenii jako Armina.² Umieszczona ona została w pierwszej kolumnie inskrypcji w wierszu piętnastym.

W tej inskrypcji odnajdujemy także pewne toponimy, których położenia niestety nie jesteśmy przy obecnym stanie wiedzy dokładnie określić. Jednakże należy je wymienić, ponieważ stanowią one informację o nazwach miejscowości i dystryktów w czasach Dariusza. Po raz pierwszy pojawia się forteca Sikayauvatiš, leżąca w dystrykcie Nisâya. Obydwie te nazwy wymieniane są w kolumnie pierwszej w wersach 58 i 59. Wydaje się, że dystrykt ten musiał znajdować się na pograniczu Medii i Armenii. Kolejne wzmianki o działaniach bojowych na terenie Armenii odnaleźć można w kolumnie drugiej w wersach 29-37. Wymieniana w tym miejscu jest bowiem bitwa, jaką stoczył Dadaršiš, Armeńczyk głównodowodzący armią perską z ramienia Dariusza, pod miejscowością Zuzahya. Być może była to wieś lub też, co było bardzo typowe w czasach Urartu, miasto pozbawione ochrony w postaci murów obronnych. O dalszych poczynaniach wojsk perskich, kiedy to armia Dadaršiša pokonuje rebeliantów w pobliżu twierdzy Tigra, czytamy

¹ G. ROUX, *Mezopotamia*, Warszawa 1998, p. 310.

² N. SHARP, M. A. CANTAB, *The Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors*, Published by the Cen-

tral Council of the Celebrations of the 25th Century of the Foundation of the Iranian Empire, (DB Darius Behistun) p. 30

w wersach następnych (kolumna II wersy 36-42). W dalszej kolejności w wersach 42-56 wymieniane są boje Dadaršiša, a potem powołanego na jego miejsce Vaumisa, w dystrykcie Izala. Co ciekawe, nazwa tego regionu jest podana po akadyjsku, co może sugerować, że region ten leżał w pobliżu gór Zagros, czyli na obszarze, gdzie docierały wpływy asyryjskie. Można w związku z tym przyjąć, że nazwa dystryktu Izala wywodzi się od miasta Izzar wzmiankowanego w czasach Sargona II.³ Leżało ono w kraju Mannae, który przestał istnieć znacznie wcześniej niż Urartu, które owe ziemie zajęło. Tak więc nazwa obszaru mogła zostać nadana od nazwy miasta, które istniało na tym obszarze. Jako, że państwo Mannae obecnie lokalizuje się na południe od jeziora Urmia, należy przyjąć (o ile teza jest słuszna), że walki Dadaršiša i Vaumisa toczyły się na tych terenach. Dodatkowo znaczy to, że granice prowincji Armenii w czasach panowania Achemenidów pokrywają się, przynajmniej na tym obszarze, z terytorium nieistniejącego już Urartu.

Jak już wspomniano, wyznaczenie wschodniej granicy wzdłuż zachodnich brzegów jeziora Urmia nie jest sprawą oczywistą. Otóż wówczas poza linią graniczną przebiegającą wzdłuż brzegów jeziora Urmia znalazłyby się tereny położone pomiędzy północnymi krańcami jeziora a doliną Araksu. W związku z tym linia ograniczająca teren zainteresowań autora została przesunięta nieco dalej na wschód, aż po okolice pomiędzy miejscowościami Djulfą nad Araksem i Marad oraz Sofian, leżącymi wzdłuż drogi łączącej Maku z Tabriz. W tym rejonie bowiem musiały przebiegać szlaki komunikacyjne łączące prowincję Armenia z równiną Gurgan, czyli z Hyrkaniją. Obszar ten musiał stwarzać bardzo dobre warunki do utworzenia szlaków komunikacyjnych, biegnących nie tylko doliną Araksu ku Morzu Kaspijskiemu, ale i dalej na wschód wzdłuż Elbrusu.

Głównym celem niniejszego artykułu jest próba przedstawienia obecnego stanu wiedzy na temat osadnictwa w tym regionie geograficznym w okresie achemenidzkim. Jak już wspomniano, prześledzenie tegoż zagadnienia może nastroczać wielu trudności. Wynika to z obecnego stanu badań nad okresem post-urartejskim. Jako że okres urartejski jest lepiej poznany niż czasy medyjsko-

achemenidzkie, rozpatrywanie sytuacji we Wschodniej Anatolii musi się odbywać w odniesieniu do okresu wcześniejszego czyli urartejskiego.

Od końca lat pięćdziesiątych na terytorium wschodniej Turcji były prowadzone badania przez archeologów brytyjskich. Następnie prace prowadzone były przez archeologów niemieckich na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych na obszarze północno-zachodniego Iranu. W ich wyniku można ustalić, że osad typu wiejskiego na badanym obszarze było 45, fortyfikacji wraz z ufortyfikowanymi miastami 162, a stanowisk sepulkralnych 11.⁴

Oczywiście wszystkie te dane dotyczą okresu urartejskiego. Teraz jednak należy zastanowić się nad tym, czy i jakie zmiany nastąpiły po upadku tego organizmu państwowego.

Ponieważ prace koncentrowały się nad okresem urartejskim, czasy poprzedzające jak i następujące po tym okresie były traktowane mniej skrupulatnie. Jednak na stanowiskach urartejskich, które były użytkowane po upadku państwa, często odnajdowane były fragmenty ceramiki, głównie achemenidzkiej. To właśnie te badania niejako przy okazji ukazały choćby częściowy obraz osadnictwa w okresie achemenidzkim. Mimo tego, że dysponowano dość wartościowymi, choć niepełnymi danymi, nikt jeszcze nie zdobył się na próbę przedstawienia tego problemu w sposób syntetyczny.

Jako, że stosunkowo największą ilością informacji dysponujemy w odniesieniu do stanowisk o charakterze obronnym, od przedstawienia tego typu osadnictwa należy zacząć. I tak na podstawie dostępnych obecnie danych można wysunąć tezę, że w omawianym okresie prawie całkowicie przestają być używane małe forty, które w okresie wcześniejszym pełniły bardzo znaczącą rolę w systemie obronnym. Obecnie znanych jest tylko pięć tego typu stanowisk, których powierzchnia nie przekracza 1,5 hektara. Obiektami tymi są: Sheragaiyeh Amir,⁵ leżące na zachód od drogi łączącej miasta Maharad i Djulfę, Kale Siah,⁶ leżące na południe od Werachram kilkadziesiąt kilometrów od Araksu; Qal'eh Durba,⁷ położone na północny wschód od Usnuviyeh; Ilan Qara II⁸ leżące pomiędzy Araksem a Maku, nieopodal urartejskiego

³ R. M. BOEHMER, *Volkstum und Städte der Mannäer*, BaM 3, 1964, p. 11-24.

⁴ W. KLEISS, H. HAUPTMAN, *Topographische Karte von Urartu*, in: AMI Ergänzungsband 3, 1976.

⁵ W. KLEISS, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und urartäische Neufunde in Iranisch-Azerbeidjan im Jahre 1974*, AMI N.F. 8, 1975, p. 58-60. S. KROLL, *Keramik Urartäischer Festung in Iran*, in: AMI Ergänzungsband 2, 1976, p. 68-70, 167.

⁶ W. KLEISS, *Planaufnahmen urartäischer Burgen in Iranisch-*

Azerbeidjan im Jahre 1972, AMI N. F. 6, 1973, p. 83-86.

S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, 1976, op. cit., p. 36-40, 167.

⁷ W. KLEISS, S. KROLL, *Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbeidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978)*, AMI 12, 1979, p. 213-214.

⁸ W. KLEISS, S. KROLL, *Früharmenische Burgen in Nordwest-Azerbeidjan*, AMI 12, 1979, p. 296-298.

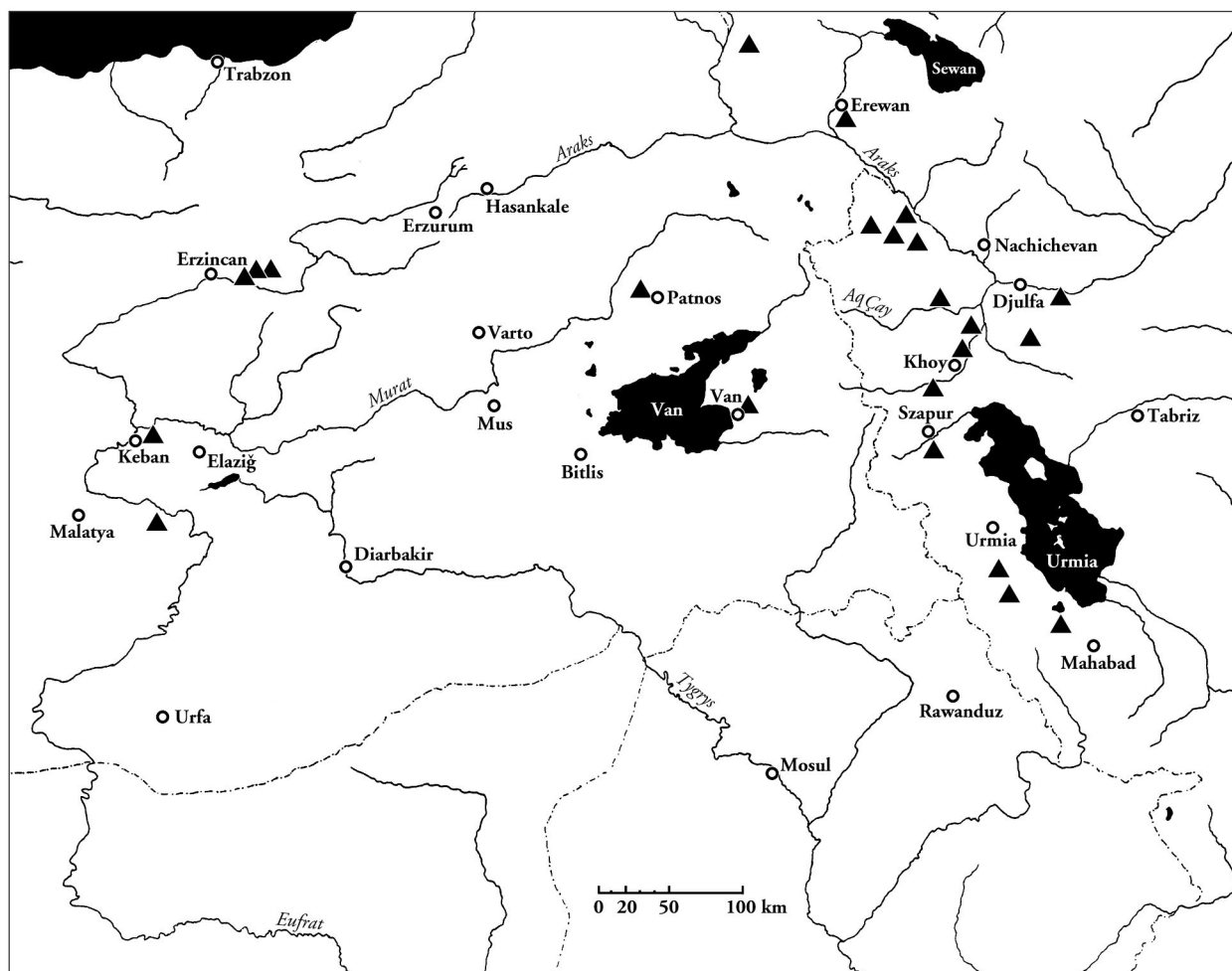

Fig 1. Anatolia Wschodnia: na stanowiskach oznaczonych trójkątem stwierdzone osadnictwo achemениdzkie.

stanowiska o tej samej nazwie, oraz Tille,⁹ leżące daleko na zachodzie, nieopodal brzegów górnego biegu Eufratu na południe od Malatya.

Kale Siah, które znajduje się na wschód od Malatya, zostało odbudowane w okresie achemениdzkim. Jest także wysoce prawdopodobne, że prace te koncentrowały się głównie przy zewnętrznym murze obronnym. Jak się wydaje, starsza część stanowiska, czyli górny fort mógł być zachowany w lepszym stanie i nie potrzebował gruntownego remontu.

Sheragaiyeh Amir z kolei to jeden z najmniejszych fortów. Był wykorzystywany w okresie achemениdzkim, ale powstał już w czasach urartejskich. Posterunek

ten prawdopodobnie uniknął zniszczenia wraz z upadkiem Urartu. Obecność na tym stanowisku ceramiki określonej jako „medyjska” i achemениdzkiej pozwala nam przypuszczać, że stanowisko to zostało zasiedlone po krótkiej przerwie osadniczej.

Z kolei Qale'eh Durba został wybudowany w okresie achemениdzkim w pobliżu wcześniej istniejącego, także małego fortu urartejskiego Gerdeh Qalat. Wydaje się, że wybudowanie nowego fortu, który znajdowałby się na samotnym wzniesieniu, było łatwiejsze niż odbudowywanie opuszczonego fortu starszego, który oddalony był o kilkaset metrów na północ. Starszy fort, wybudowany na ostrodze skalnej, także miał bardzo dobre

⁹ M. ROAF, *Media and Mesopotamia: History and Architecture*, in: *Later Mesopotamia and Iran: Tribes and Empires 1600-539*

BC, *Proceedings of a Seminar in memory of Vladimir G. Lukonin*, J. Curtis ed., London 1995, p. 54-66.

położenie taktyczne, niemniej jednak nie zdecydowano się na odbudowę. Prawdopodobnie był on już w owym czasie tak zrujnowany, że nie opłacało się podejmować jakichkolwiek prac budowlanych. Niemniej jednak, istniała potrzeba utrzymania w tym miejscu ufortyfikowanego posterunku.

Ilan Qara II, czyli czwarty z fortów z tego okresu leży na południe od Werachram. Wzniesiony jest na ostrożce skalnej wyniesionej 120 metrów ponad dolinę rzeki. W starożytności musiał przebiegać tędy jeden ze szlaków komunikacyjnych biegnących na południe.

Piątym z małych stanowisk jest wzmiankowane powyżej Tille, leżące nad Eufratem w pobliżu Malaty. Fragment odsłoniętego na tym stanowisku muru obwodowego pozbawiony jest jakichkolwiek przypór lub baszt, czy też wież. Jest to bardzo nietypowe dla konstrukcji tego typu. Należy zastanowić się więc, jakim celom służyło wzniesienie dość grubego muru ograniczającego wnętrze stanowiska od otaczających je terenów. Wydaje się, że już sam owalny narys muru zabezpieczał w pewnym stopniu przed powstaniem niekorzystnego dla obrońców martwego pola, w którym atakujący mogliby się swobodnie poruszać. Tak więc mimo tego, że mur obwodowy odsłonięty w Tille nie wykazuje jakichkolwiek cech muru obronnego, to można jednak pokusić się o przypuszczenie, że w pewnych okolicznościach mógł on taką rolę pełnić. Sama wewnętrzna zabudowa sugeruje, że było to dość ważne stanowisko, gdyż odsłonięty został tutaj kompleks budynków, w których wnętrzach znajdowały się nisze, podobne do tych z Nuš-i Gan. Tak więc, choćby ze względu na wyjątkowość zabudowy, można sądzić, przez analogię do Nuš-i Gan, budynki znajdujące się tutaj były na tyle ważne, iż wymagały zabezpieczenia ich murem obronnym.

W kategorii średnich stanowisk należy podkreślić, że podobnie jak w przypadku małych fortów, tak i tutaj widać wyraźny spadek liczby stanowisk w stosunku do okresu urartejskiego. Do ufortyfikowanych stanowisk średniej wielkości będą należały te, których powierzchnia jest większa od 1,5 hektara i jednocześnie mniejsza od 6 hektarów.

Forty lub raczej fortece spełniające owe kryteria

to: Kale Khazerlu,¹⁰ Hasanlu,¹¹ Qal'eh Hadjestan,¹² Arin-Berd i Altintepe. Pierwsze z nich wymaga kilku słów wyjaśnienia. Otóż Kale Khazerlu jest tożsame ze znanym już z okresu urartejskiego Kiz Kalesi koło Evoghlu. Nazwy Kale Khazerlu używa Kroll w odniesieniu do tego miejsca w kontekście osadnictwa z okresu achemениdzkiego.

Prawdopodobnie w okresie achemениdzkim na tym stanowisku dokonano napraw zewnętrznych murów obwodowych. Pozostałościami po tej renowacji mogą być wieże ulokowane przy wewnętrznym licu murów obronnych. Wewnętrzna część cytadeli prawdopodobnie nie była aż tak zniszczona, gdyż nie widać śladów gruntownych napraw, jednakże można przypuszczać, że także i ta część była wykorzystywana w interesującym nas okresie.

O Hasanlu, czyli drugim z wymienianych stanowisk, z tego okresu wiemy bardzo niewiele. W trakcie prowadzonych na tym stanowisku prac badawczych odsłonięte zostały warstwy datowane na okres, który możemy nazwać post-urartejskim. Odnajdowana tutaj ceramika, która jest określana terminem „Painted Tringle Ware”, datowana jest na okres tuż po roku 600 p.n.e. Wydaje się także prawdopodobne, że fortyfikacje wybudowane tutaj znacznie wcześniej były używane w dalszym ciągu. Tak więc umocnienia te, nawet jeżeli nie były wykorzystywane przez samych Medów, z pewnością wchodziły w skład państwa medyjskiego, a potem być może i achemениdzkiego.

Co do Qal'eh Hadjestan, którego powierzchnia zajmuje nieco mniej niż 2 hektary, zasługuje ono na uwagę ze względu na system pomieszczeń umieszczonych wzdłuż wewnętrznego lica muru obwodowego. Jest to jeden z nielicznych przykładów takich konstrukcji na tym terenie. Swym kształtem mury te mogą przypominać mury obronne z Persepolis.

Kolejnym, znanym również z okresu urartejskiego, stanowiskiem jest Arin-Berd.¹³ Ta niedysiejsza rezydencja królów Urartu, po zajęciu tych terenów przez Medów, prawdopodobnie popadła w ruinę, z której podniosła się dopiero w okresie panowania dynastii Achemениdów. Wtedy umocnienia cytadeli wraz ze znajdującym się w jej wnętrzu kompleksem pałacowym zostały odnowione i przywrócone do pełnej świetności.

¹⁰ W. KLEISS, *op. cit.*, AMI N. F. 6, 1973, p. 86-89. W. KLEISS, *Urartäische Architektur*, in: *Urartu: ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens*, München 1976, p. 32-33. S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, 1976, *op. cit.*, p. 19-22, 166.

¹¹ R. H. DYSON, *Hasanlu and Early Iran*, *Archaeology* 13/2, Summer 1960, p. 118-129. R. H. DYSON, *Architecture of the Iron I Period at Hasanlu in Western Iran and its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau*, in: *Le Plateau*

Iranien et L'Asie Centrale des Origines à la Conquete Islamique. Leurs relations à la lumière des documents archéologiques, Paris 1977, p. 155-169. S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, 1976, *op. cit.*, p. 102-104, 170.

¹² W. KLEISS, S. KROLL *op. cit.*, AMI 12, 1979, p. 290-295.

¹³ K. L. OGANESJAN., *Raskopki Urartskogo goroda Erebuni*, 1960, 3, p. 289-296. S. HODJASCH, N. S. TRUTANOWA, K. L. OGANESJAN, *Erebuni*, Moskwa 1979.

Ostatnią ze średniej wielkości fortec, jakie weszły w skład państwa medyjskiego, a później w obszar imperium Achemenidów jest Altintepe.¹⁴ Położone w dzisiejszej Turcji, na wschód od Erzincan, stanowi kolejny przykład na wykorzystanie pozostałości umocnień urartejskich przez Achemenidów. Mogło być stolicą XIX prowincji achemenidzkiej. Niezależnie, czy Altintepe było stolicą czy też nie, pozostaje faktem, że umocnienia leżą na drodze o dużym znaczeniu łączącej tereny na wschód od jeziora Van z obszarami znajdującymi się na zachód od Eufratu aż po wybrzeże Morza Egejskiego.

Trzecia kategoria stanowisk to te, które są największe i zajmują powyżej 6 hektarów powierzchni. Do tej grupy fortec, które przekraczają ów próg należą: Werachram, Bastam, Kale Gavur nad Araksem, Kiz Kalesi koło Khoy, Kale Gavur koło Khoy, Haftavan Tepe, Qalatgah i Van. Pierwsze z wymienionych stanowisk położone jest nad Araksem po irańskiej stronie rzeki¹⁵. Ze względu na to, że w północnej części widoczny jest przyczółek mostowy, wydaje się prawdopodobne, że po drugiej stronie znajdować się mogła jeszcze jakaś część miasta. Nie wiadomo tylko, czy w dalszym ciągu była owa część zamieszkała, gdyż brak na ten temat jakichkolwiek danych. Drugim stanowiskiem jest Bastam, które było przebadane wykopaliskowo.¹⁶ W wyniku tych prac stwierdzono, że znajdująca się tu cytadela była wykorzystywana po upadku Urartu. Wydaje się, że przerwa osadnicza musiała być stosunkowo krótka, co uchroniło opuszczone konstrukcje przed całkowitym zniszczeniem. Jak twierdzą

odkrywczy, powtórne zasiedlenie stanowiska po uprzednim jego zniszczeniu lub raczej upadku nastąpić musiało jeszcze w okresie medyjskim.

Kolejną fortecą jest Kale Gavur nad Araksem.¹⁷ Jak możemy sądzić na podstawie materiału ceramicznego zebranego podczas badań powierzchniowych, znajdujące się tutaj umocnienia były użytkowane w okresie achemenidzkim.

Na południowy zachód od Kale Gavur nad Araksem, w okolicach miasta Khoy leży Kiz Kalesi.¹⁸ Ta niegdyś urartejska forteca została opuszczona i ponownie zasiedlona w okresie achemenidzkim, czyli najwcześniej za czasów Cyrusa, który przyłączył Medię do swego królestwa.

Ostatnią fortecą w tych okolicach jest Kale Gavur oddalone o około 20 km na południowy zachód od Khoy.¹⁹ Nie ma wątpliwości, że w okresie medyjsko-achemenidzkim była ona zamieszkała. Świadczyć o tym mogą fragmenty ceramiki określanej jako „medyjska” i achemenidzka odnajdowana na terenie cytadeli podczas prowadzonych tutaj prac powierzchniowych.

W okolicach Szapur odnaleźć można pozostałości fortyfikacji achemenidzkich na Haftavan Tepe.²⁰ Stanowisko to jest znane już z okresu urartejskiego, kiedy to znajdowała się w tym miejscu prawdopodobnie nieufortyfikowana osada. Powstanie w tym miejscu umocnień, jak już wspomniano, datowane jest na okres achemenidzki. Wspomnieć należy, że powstałe tutaj fortyfikacje mogą przypominać konstrukcje obronne znalezione w Persepolis.

¹⁴ T. ÖZGÜÇ, *Excavations at Altintepe*, Belleten 25, 1961, p. 269-290. T. ÖZGÜÇ, *Altintepe I: Türk Tarih Kurumu Basimevi* 24, 1966. T. ÖZGÜÇ, *Altintepe II: Tombs, Storehouses and Ivories*, Türk Tarih Kurumu Basimevi 27, 1969. G. D. SUMMERS, *Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey*, AnatSt 43, 1993, p. 85-98.

¹⁵ W. KLEISS, *Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbeidjan*, Ist Mitt 18, 1968, p. 23-31. W. KLEISS, *Ausgrabungen in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili)*, 1969, AMI N.F. 3, 1970, p. 7-65. W. KLEISS, *Ausgrabungen in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili)*, 1970, AMI N.F. 5, 1972, p. 7-68. W. KLEISS, AMI N. F. 6, 1973, op. cit., p. 82-83. W. KLEISS, *Die Urartäischen Anlagen in Bastam nach der Grabung*, 1973, AMI N. F. 7, 1974, p. 107-114. W. KLEISS, *Urartäische Architektur*, op. cit., p. 33-34. S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, op. cit., 1976, p. 28-34, 166.

¹⁶ W. KLEISS, *Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbeidjan*, Ist Mitt 18, 1968, p. 23-31. W. KLEISS, AMI N.F. 3, 1970, op. cit., p. 7-65. W. KLEISS, AMI N.F. 5, 1972, op. cit., p. 7-68. W. KLEISS, AMI N. F. 6, 1973, op. cit., p. 82-83. W. KLEISS, AMI N. F. 7, 1974, op. cit., p. 107-114. W. KLEISS, *Urartäische Architektur*, op. cit., p. 33-34. S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, 1976, op. cit., p. 19, 151-156, 166.

¹⁷ W. KLEISS, S. KROLL, *Zwei Plätze des 6. Jahrhunderts v. Chr. in Iranisch-Azerbeidjan*, AMI 9, 1976, p. 108-113.

¹⁸ W. KLEISS, *Bericht über Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran im Jahre 1969*, AMI N. F. 3, 1970, p. 113. W. KLEISS, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbeidjan im Jahre 1973*, AMI N. F. 7, 1974, p. 80-82. S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, 1976, op. cit., p. 57-59, 167.

¹⁹ W. KLEISS, *Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971*, AMI N. F. 4, 1972, p. 146-148. W. KLEISS, S. KROLL, *Zwei Plätze des 6. Jahrhunderts v. Chr. In Iranisch-Azerbeidjan: A. Die Bauten, B. Die Keramik*, AMI N. F. 9, 1976, p. 107-124. S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, 1976, op. cit., p. 100-101, 169.

²⁰ C. A. BURNEY, *Excavations at Haftavan Tepe 1968: First Preliminary Report*, Iran 8, 1970, p. 157-171. C. A. BURNEY, *Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report*, Iran 11, 1973, p. 153-172. C. A. BURNEY, *Excavations at Haftavan Tepe 1973: Fourth Preliminary Report*, Iran 13, 1975, p. 149-164.

Następnym dużym ufortyfikowanym stanowiskiem jest Qalatgah, położone na południowy wschód od jeziora Urmia i na zachód od Naqadeh, nieopodal drogi łączącej tę ostatnią miejscowość z miastem Usnuviah.²¹

Ostatnim z dużych stanowisk jest Van Kale leżące nad wschodnimi brzegami jeziora Van.²² Obok świadectw archeologicznych w postaci odnajdowanych tutaj skorup ceramicznych, które mówią nam o wykorzystaniu tego miejsca, jest jeszcze inskrypcja króla perskiego Kserksesa, który kazał ją wykuć na skale vanskiej, obok starszych inskrypcji królów Urartu.²³ W inskrypcji tej mowa jest o tym, że Kserkses dokończył prac budowlanych, które zostały rozpoczęte jeszcze przez jego poprzednika Dariusza Wielkiego. Nie ma tutaj jednak żadnych informacji o tym, jaki charakter miały podjęte tutaj prace budowlane. Jednak sądzić należy, że nawet w przypadku, gdyby to były prace o charakterze cywilnym, jak np. budowa lub odnawianie znajdujących się tutaj rezydencji, fakt, że jakiegokolwiek prace w tym miejscu były podjęte, świadczy, że to z natury obronne miejsce było używane w dalszym ciągu, i z pewnością spełniało dalej swoje cele, jakimi była obrona terenów na wschód od jeziora Van.

Po prezentacji stanowisk, na których znajdują się pozostałości po fortyfikacjach, należy teraz spróbować przedstawić obecny stan wiedzy o osadach otwartych. Mogą to być zarówno nieufortyfikowane miasta jak i, z czym spotykamy się znacznie częściej, wioski.

Niemniej jednak po bliższym przyjrzeniu się dostępnym materiałom okazuje się, że śladów takiego typu osadnictwa jest niezwykle mało. Są to Paşa Tepe leżące w okolicach współczesnego miasta Patnos, Köşkerbaba Höyük znajdujące się w regionie Kebanu, Cimin Tepe I oraz Cimin Tepe II, które leżą w bezpośredniej bliskości Altintepe koło Erzincan, a także Beniamin z terenów współczesnej Armenii. To ostatnie stanowisko położone jest około 10 km na południe od miasta Kumairi, niedalejszego Leninakanu.

Podczas prowadzonych w Beniamin prac badawczych odsłonięte zostały warstwy datowane na okres achemениdzki.²⁴ O tym, że miejsce to musiało pełnić jakąś szczególną rolę, świadczy znaleziona baza kolumny, która jest bardzo podobna do tych, jakie są znane z Persepolis. Być może znajdował się tutaj pałac lub inna budowla o monumentalnym charakterze. Zaskakujące jest jednak, że nie znaleziono jakichkolwiek śladów umocnień, które mogłyby chronić znajdującą się tutaj budowlę reprezentacyjną lub administracyjną.

Osobne zagadnienie stanowią dwa stanowiska znane jako Cimin Tepe I i Cimin Tepe II.²⁵ Są one bowiem pozostałością po zabudowie, jaka w okresie achemениdzkim koncentrowała się wokół Altintepe. Przemawia za tym nie tylko lokalizacja w pobliżu cytadeli w Altintepe, ale także ceramika odnajdywana na powierzchni owych pagórków. Wydaje się, że osady te nie miały charakteru wiejskiego, lecz mogły być częścią większego założenia „urbanistycznego”.

O Köşkerbaba Höyük wiadomo bardzo niewiele, wydaje się jednak, że jeżeli na powierzchni znaleziono ceramikę, która została wydatowana na okres achemениdzki, można sądzić, że wewnątrz pagórka kryje w sobie pozostałości po osadzie z tych właśnie czasów.²⁶

Ostatnim z wymienionych jest Paşa Tepe znajdujące się na północ od jeziora Van w okolicach miasta Patnos.²⁷ Z opublikowanych dotychczas, krótkich raportów wynika, że znajdowało się tutaj w okresie achemениdzkim centrum administracyjne. Być może ma ono taki sam charakter jak to znane częściowo z wykopalisk w Beniamin.

Ponieważ na terenie Wschodniej Anatolii nie znaleziono jakichkolwiek śladów, które pozwalają sądzić, że w okresie achemениdzkim znajdowały się tam nekropole, obraz w pewnym sensie musi pozostać niepełny.

Podsumowując należy zwrócić szczególną uwagę na fakt, że dla wschodniej Anatolii nie dysponujemy informacjami, które mogłyby pomóc w szczegółowej

²¹ W. KLEISS, *Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970*, AMI N. F. 4, 1971, p. 63-64. W. KLEISS, *Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971*, AMI N. F. 4, 1972, p. 146-148. W. KLEISS, S. KROLL, AMI N. F. 9, 1976, op. cit., p. 107-124. S. KROLL, AMI Ergänzungsband 2, 1976, op. cit., p. 92-98, 169.

²² C. F. LEHMANN-HAUPT, *Armenien Einst und Jetzt II 1, Aufchaldischer und griechischer Spur im türkischen Ostarmenien*, in: *Nordsyrien und vom Grossen Zab zum Schwarzen Meer*, 1926, p. 120-125; II 2, 1931, p. 622. M. TANER TARHAN, *Recent Research at the Urartian Capital Tushpa*, Tel Aviv 21/1, 1994, p. 22-55.

²³ N. SHARP, M. A. CANTAB, op. cit., p. 121.

²⁴ F. TER-MARTIROSSOV, *Fouilles à Beniamin (Arménie): rapport préliminaire*, Orient Express 1994/3 – décembre, p. 71-73. M. H. ZARDARIAN, H. P. AKOPIAN, *Archaeological Excavations of Ancient Monuments in Armenia 1985-1990.*, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, 1, 2, 1994, p. 185-187.

²⁵ G. D. SUMMERS, op. cit., AnatSt 43, 1993, p. 85-98.

²⁶ Ö. BILGI, *Iron Age Pottery from Köşkerbaba Höyük*, in: A. Çilingiroglu, D. H. French (eds.), *Anatolian Iron Ages Colloquium held at Izmir, 4-8 may 1987*, Oxford 1991, p. 11-28.

²⁷ M. J. MELLINK, *Archaeology in Asia Minor*, AJA 68, p. 158. M. J. MELLINK, *Archaeology in Asia Minor*, AJA 69, p. 142. G. D. SUMMERS, op. cit., An St. 43, 1993, p. 86.

analizie, tak jak to miało miejsce w pracy Sekundy dotyczącej osad achemениdzkich z terenu Karii, Licji i Frygii.²⁸ Dodatkowo brak także zabytków, które mogłyby być świadectwem achemениdzkich wpływów w zachodniej Anatolii, które poddał analizie choćby Akurgal.²⁹ Jednakże dane, jakimi dysponujemy w odniesieniu do okresu achemениdzkiego, muszą być analizowane w oparciu o porównanie z okresem urartejskim. Owe dane pozwalają na stwierdzenie, że ogólna liczba fortyfikacji zmniejszyła się ze 162 w okresie urartejskim do 18 w czasach achemениdzkich. Podobne zjawisko można zauważyć w odniesieniu do osad otwartych, których w okresie wcześniejszym było 45, a w czasach późniejszych tylko 5. O nekropolach była mowa powyżej, lecz dla przypomnienia należy wymienić znanych 11 urartejskich i żadnej w okresie achemениdzkim.

Wnioski, jakie z tego zestawienia można wyciągnąć, są następujące. Po pierwsze zmniejszająca się liczba fortyfikacji świadczy o zupełnym przeorganizowaniu całej struktury obronnej w achemениdzkiej prowincji Armenii. Wraz z upadkiem Urartu bowiem przestało istnieć na tym terenie niezależne państwo, które musiało samo troszczyć się o własne bezpieczeństwo. W czasach monarchii achemениdzkiej obszar ten stał się częścią składową większego organizmu państwowego, nie będąc dodatkowo ulokowanym w pobliżu newralgicznych granic imperium. Obecna struktura obronna opiera się na kilku dużych ośrodkach typu miejskiego, w których koncentrowało się zapewne całe życie gospodarcze prowincji. Opuszczenie znacznej większości małych i średnich fortów mogło mieć związek z faktem, że wcześniej stacjonowały tam głównie oddziały wojskowe, które musiały być gotowe na wypadek konfliktu z sąsiadami. Tak też wydaje się zasadnym, że część owych fortec okazała się bezużyteczna.

Osobny problem stanowią osady otwarte. Spadek bowiem ich liczby jest zjawiskiem intrygującym, gdyż może świadczyć odepopulacji na całym terytorium Armenii. Można wiązać ten proces z dominacją scytyjską na tym terenie jeszcze przed włączeniem go w strukturę państwa medyjskiego a następnie achemениdzkiego. Można ów fakt tłumaczyć także w inny sposób. Wraz z włączeniem owych terenów do ogromnego imperium achemениdzkiego część ludności rdzennej wywędrowała do innych części państwa, co umożliwiło szybką iranizację prowincji. Za tą ostatnią hipotezą przemawia fakt, iż delegacja Armeńczyków przedstawiona na reliefach z Apadany w Persepolis odziana jest w typowe stroje irańskie. Jedyną rzeczą, jaka odróżnia ich od Irańczyków, lub raczej Medów, jest krój noszonych przez nich czapek.

Brak jakiegokolwiek stwierdzonej nekropoli, która pochodziłaby z okresu achemениdzkiego, można przypisać słabemu przebadaniu tych terenów. Z drugiej zaś strony może to świadczyć o tym, że na obszarze prowincji bardzo szybko przyjął się mazdaizm, który nie zezwalał na pochówki mogące zanieczyszczać ziemię. Zgodnie z nakazem tej religii zwłoki były poddawane rytualnej ekspozycji, podczas której następowało całkowite rozłożenie się tkanek miękkich. Kiedy to nastąpiło, można było zebrane kości pochować z całkowitym poszanowaniem ludzkich szczątków.

Tak więc obszar Wschodniej Anatolii z roli niezależnego państwa o dużym znaczeniu w regionie stał się częścią świata prowincjonalnego wchodzącą w skład Imperium Perskiego. Ponieważ rejony te nie były pierwszoplanowym terenem działań administracji imperialnej ich rola została zredukowana do funkcji pomocniczych w ramach większej struktury politycznej.

²⁸ N. SEKUNDA, *Achaemenid Settlement in Caria, Lycia and Greater Phrygia*, in: H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt eds., *Achaemenid History VI, Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire*, Proceedings of the Groningen 1988

Achaemenid History Workshop, Leiden 1991, p. 83-143.

²⁹ E. AKURGAL, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*, Berlin 1961, p. 167-174.

EASTERN ANATOLIA IN THE ACHAEMENIAN PERIOD

SUMMARY

The article published above describes the current level of knowledge about the structure of the settlement network in Eastern Anatolia during the Median and Achaemenid periods. Archaeological sites settled in the Urartian period are mainly described. These sites and the new ones which were foundations at the time of Persian domination and control over this region together form a new settlement structure.

The situation during that time underwent a major change in the Median-Achaemenid period in comparison to the Urartian times. In the Urartian period, when the independent Urartian state existed in the area of Eastern Anatolia, 162 fortifications were to be found in this region, 45 open settlements, such as villages or small towns and 11 necropolises. In opposition to this period, in the Median-Achaemenid times we know only 18 fortified sites and 5 villages or small towns in Eastern Anatolia. As for necropolises, there is no evidence that such a kind of site existed in this area.

This evidence makes it possible to draw a conclusion that after the fall of Urartu, this area became a part of a much bigger state, such as the Achaemenid Empire, so it was not necessary to keep such a great number of defensive sites. Especially as Eastern Anatolia was not located near the borders of the Empire. During

the Achaemenid period the defensive system was based on a few big fortified sites, which could take a strong strike and endure a siege of enemies. The solution is in a strong opposition to the earlier period, when the defensive system was supported by a network of small forts and fortresses which slowed the march of enemies by disturbing them with frequent attacks.

The small number of villages or small towns can be interpreted as the effect of a depopulation of Eastern Anatolia. One of the proofs is a historical fact of the Scythian campaign against Assyria, when the region was heavily devastated by Scythian warriors.

There is another reason why such a small number of the villages remained. A part of rural society could be displaced to other parts of Achaemenid Empire.

The fact that no necropolises from this period are known can be interpreted as the evidence of a typical Iranian burial, where bodies were exposed to the open air up to the moment when only skeletons remained. If this interpretation is right, it would be a signal that in a short time a strong Iranian influence prevailed in this region. Another interpretation is much more probable and can be described in few words: we have no data regarding necropolises from that time.